

WSPÓŁCZESNY OBRAZ POGRANICZA POLSKO-BIAŁORUSKO-LITEWSKIEGO. SPOJRZENIE OD WEWNĄTRZ

JADWIGA KOZŁOWSKA-DODA

Maria Curie Skłodowska University in Lublin

CONTEMPORARY IMAGE OF THE POLISH-BELARUSIAN-LITHUANIAN BORDERLAND. A LOOK FROM THE INSIDE. The purpose of this publication is to evaluate Anna Żebrowska's book *Komarovshchyzna. The Belarusian-Polish-Lithuanian Borderland* (Poznan: UAM Press, 2019) on the background of other studies of Belarusian dialects in the Myadzel district (north-western Belarus). The monograph fills a gap in the existing dialectological research, revealing in detail the phonetic, morphological, syntactic and lexical peculiarities of the local Belarusian dialect. The research, based on the anthropological method, also contains a rich selection of dialect texts. The review stresses out the advantages of the book, as well as draws attention to certain disputable issues.

Keywords: dialectology, Belarusian dialects, Polish-Belarusian-Lithuanian borderland, anthropological method, Myadzel district, Belarus

Książkę Anny Żebrowskiej, urodzonej na Białorusi polskiej językoznawczyni (rusycystki, ukrainistki i białorutenistki) związanej zawodowo ze swoją Alma Mater – Uniwersytetem Adama Mickiewicza w Poznaniu, do druku zrecenzowały dr hab. Nina Barszczewska, prof. Uniwersytetu Warszawskiego, oraz dr hab. Ewa Golachowska, prof. Instytutu Sławistyki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, a opublikowało wydawnictwo naukowe wyżej wymienionego uniwersytetu. Jest to opracowanie obszerne, liczące 320 stron.

Podstawę materiałową monografii stanowią rozmowy z ponad 100 osobami z 17 miejscowości (około 150 godzin nagrań, ponad 500 stron wydruku). Autorka nagrywała swobodne wywiady z rozmówcami, wśród których dorastała i kształtowała się jako człowiek.

Żebrowska postawiła sobie zadanie zbadania wielojęzyczności swoich stron rodzinnych, tj. okolic Komarowa w rejonie miadziolskim obwodu mińskiego na Białorusi. Większość

miejsowości poddanych eksploracjom terenowym należy do jednej parafii katolickiej – pw. Wniebowzięcia NMP w Konstantynowie. Warto nadmienić, że w okolicy nie prowadzono szczegółowych i kompleksowych badań dialektologicznych i socjolingwistycznych. Otóż, pojedyncze pytania kwestionariusza do *Dialektologicznego atlasu języka białoruskiego* dialektolodzy białoruscy skierowali jedynie do mieszkańców wsi Narejsze (Нарэйшы) (DABM 1963: 184). Do trzytomowego zbioru *Materiały do słownika gwar mińsko-mołodzieckich* materiał gwarowy pozyskano od mieszkańców Wiencewicz (Венцавічы) (Zhydovich 1970, vol. 1), Falewicz (Фалевічы), Jacyn (Яцыны) oraz Starej Wsi (Старая) (Zhydovich 1977, vol. 3)¹. W pięciotomowym *Słowniku gwar białoruskich Białorusi północno-zachodniej i jej pogranicza* odnotowano materiał ze wsi Azarki-Pudowinka (Азаркі-Пудавінка) (Matskyevich 1979, vol. 1: 17) oraz Uzły (Узлы) (Matskyevich 1982, vol. 3: 6). Nieco lepiej pod tym względem wyglądała sytuacja w publikacjach – *Słownik gwarowy strefy środkowej Białorusi* oraz *Leksykalny atlas gwar białoruskich* – w pierwszej znalazło się pięć miejscowości bezpośrednio sąsiadujących z Komarowem: Wiencewicze (Венцавічы), Grumbienięta (Грумбіненты), Konstantynowo (Канстанцінава), Stara Wieś (Старая) oraz Jacyny (Яцыны) (Myatsyelskaya 1990), na mapach LABNH, z kolei, na terenie rejonu miadziolskiego występuje jedynie zamieszkała przez ludność prawosławną wieś Brusy (Брусы) (LABNH 1993–1998). Do wydanego na początku XXI w. wyboru tekstów gwarowych z komentarzem językowym z białoruskiej strefy środkowej na terenie rejonu miadziolskiego badania prowadzono tylko we wsi Osowo (Восава) (Kuntsevich & Kurtsova 2009: 9), tj. już poza terenem zainteresowania Żebrowskiej.

Ukazanie wielojęzyczności pogranicza nie jest jedynym zadaniem opracowania, ponieważ autorka opisuje nie tylko język polsko-białorusko-litewskiego pogranicza, co wynika z tytułu monografii, ale także świadomość narodową miejscowych mieszkańców oraz losy społeczności². Autorka nie ogranicza się do najstarszej generacji, jak często jest w podobnych pracach lecz pokazuje również bardzo cenne różnice pokoleniowe.

¹ Inne miejscowości z obszaru rejonu miadziolskiego, w których prowadzono wówczas badania, zostały pominięte przez A. Żebrowską. Oto odwiedzone wówczas przez zespół dialektologów miejscowości z terenu Miadziolszczyzny: Leszczyńskie (Ляшчынскія), Mikolce (Мікольцы) (Zhydovich 1970, vol. 1); Budslaw (Будслаў), Dołżany (Даўжані), Kniaginín (Княгінін), Kruści (Крусці), Leszczyńskie (Ляшчынскія), Mikolce (Мікольцы), Maski (Мацкі), Miadzioł (Мядзель), Narocz (Нарач), Wosawa (Восава), Puchacze (Пухачы) (Zhydovich 1974, vol. 2); Azarki (Азаркі), Borkowszczyzna (Боркаўшчына), Mikolce (Мікольцы), Miadziel (Мядзель), Porówka (Папоўка), Pilkowszczyzna (Пількаўшчына), Puzyry (Пузыры), Rubaniki (Рубанікі), Starlygi (Старлыгі), Ścierieniewo (Сцепянёва) (Zhydovich 1977, vol. 3).

² Podobne cele realizowałam w niedawno wydanej swojej monografii (Kozłowska-Doda, J. *Tożsamość, losy i język najstarszych mieszkańców okolic Dociszek (na podstawie badań terenowych z przełomu XX i XXI w.)*. Lublin: Werset, 2021).

Recenzowane studium stanowi podsumowanie prac samej autorki (badania były prowadzone w latach 2010–2019) oraz wybranych badaczy na temat zróżnicowania społecznego, językowego, kulturowego oraz historycznego opisywanego pogranicza. Sławistka charakteryzuje miejscową społeczność, która nigdy nie zmieniła miejsca zamieszkania, ale ciągle podlegała zmianom politycznym, administracyjnym oraz wpływom ideologicznym, znajdujących odzwierciedlenie w tożsamości tych ludzi. Opisuje także stosunek mieszkańców terenu do poszczególnych gwar / języków. Anna Żebrowska podkreśla otwartość ludzi na terenach przenikania się kultur i języków na *inność* oraz to, że *inność* w takich miejscach traktuje się jako coś zwyczajnego. Znajomość kilku języków / odmian językowych na pograniczu nikogo nie dziwi, choć mieszkańcy nie zawsze mają wpływ na wybór języka w konkretnej sytuacji, nieraz decydują o tym uwarunkowania ekstralingwistyczne.

Głównym celem monografii jest analiza kodu prymarnego miejscowych mieszkańców, tj. mówienia w gwarze białoruskiej. Badaczka sięga po metodę socjolingwistyczną, która powinna pomóc czytelnikowi zrozumieć złożoną mozaikę narodowościową, językową, wyznaniową terenu badań, zwracając uwagę na wiek, pochodzenie, stan społeczny, wykształcenie, wyznanie, tożsamość narodową, doświadczenia nosicieli gwary, a także na zmiany granic państwowych oraz przynależność państwową regionu. Autorka pragnie pokazać świat swoich rozmówców przez pryzmat ich własnych wypowiedzi. Badanie na podstawie *obserwacji uczestniczącej* (*obserwacja współuczestnicząca*, por.: Golachowska 2012: 14–15), *od wewnątrz* (Zielinska 2011: 279), zwane też antropologicznym, wykorzystuje m.in. za: Anną Engelking (Engelking 2012 i wcześniejsze), Justyną Straczuk (Straczuk 2006), Elżbietą Smułkową (Smułkowa 2009, 2011 i wcześniejsze), Anną Zielińską (Zielinska 2013), Ewą Golachowską (Golachowska 2012).

Już ze wstępnych fragmentów książki wynika, że autorka ma odpowiednią wiedzę w zakresie rozwoju dialektologii białoruskiej w kraju i za granicą, co wynika z przedstawienia przez nią osiągnięć białoruskich badaczy, których opracowania nie zawsze są dostępne w Polsce. Badaczka wprowadza pojęcia i terminy znane nie tylko z polskich, ale także białoruskich prac z zakresu dialektologii i socjolingwistyki (np. *areal*, *strefy dialektalne*), które zostały opracowane głównie na bazie metody geografii lingwistycznej lub lingwistyki arealnej (Kryvitski 2003: 30; Tsykhun 2018: 19–101). Metoda socjolingwistyczna stosowana za wschodnią granicą ma także swoją specyfikę, por. Alaksandr Krywicki, dialektolog białoruski:

Пры ёй пашырана апытанне прадстаўнікоў розных сацыяльна-вытворчых груп насельніцтва абраных паселішчаў паводле дыягнастычных анкет. (Kryvitski 2003: 30–31)

Lista definiowanych przez autorkę pojęć mogłaby być dłuższa. Zabrakło, jak się wydaje, zestawienia *język literacki / język ogólny*. W monografii wykorzystywane jest głównie sformułowanie *język literacki*, choć w językoznawstwie polskim jest ono oceniane jako nieco przestarzałe określenie języka ogólnego, tj. standardowego (Banko 2003). Innym niejednoznacznym pojęciem, które warto było rozważyć i zdefiniować, jest *język ojczysty* (tzw. *родная мова / родной язык*). To jedno z określeń występujących w formularzach spisów ludności na Białorusi, również wykorzystane w pytaniach ankiet kierowanych przez autorkę do młodzieży szkolnej (Zebrowska 2019: 73).

Stan badań nad dialektami białoruskimi przedstawiony został spójnie i kompleksowo. Do poszczególnych opisów jednak niezbędne wydają się komentarze. Autorka zauważa, że współczesny białoruski język ogólny wiele zawdzięcza dialektom, ponieważ ukształtował się *na ich podstawie, poczynając od XVIII wieku* (Zebrowska 2019: 22). Warto byłoby tu dodać, że istnieje także koncepcja o nieprzerwanym rozwoju języka białoruskiego, sformułowana m.in. w pracach Joanny Getki (Getka 2018, 2020). Pominięto bardzo ważne opracowanie Janusza Riegera *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Braślowszczyźnie* (Rieger 2014) oraz liczne prace Julii Domitrak (Domitrak 2017, 2018, 2019) na temat Braślowszczyzny. Zbyt fragmentarycznie zostały wspomniane prace Hienadzia Cychuna, który wiele uwagi poświęcił kontaktom językowym, zarówno na terenie Słowiańszczyzny w ogóle, jak i na pograniczu polsko-białorusko-litewskim (oprócz przywołanego w monografii zbioru artykułów z 2018 r. wart uwagi jest inny wybór prac slawisty – Tsykhun 2012). Skoro pracom Elżbiety Smułkowej, bardzo zresztą cennym, na temat Braślowszczyzny poświęcono tak wiele miejsca³, wraz z przywołaniem poszczególnych recenzji, to wyżej wymienione wydania również zasługują na więcej uwagi, chociażby po to, by pokazać pewne różnice metodologiczne.

Omawiana książka ma układ dwuczęściowy. Pierwszą część stanowi opis historii, zróżnicowania narodowościowego terenu oraz języków występujących w komunikacji ustnej ukazanych w przekroju chronologicznym (ze szczegółową charakterystyką gwary białoruskiej), druga zaś, zatytułowana *Komarowszczyzna w oczach mieszkańców* stanowi wybór relacji autobiograficznych. W części pierwszej, która nosi nazwę *Komarowszczyzna w aspekcie historyczno-kulturowo-językowym*, wartościowe wydają się różne spojrzenia na poszczególne wydarzenia historyczne – z uwzględnieniem osiągnięć historiografii białoruskiej (wcześniej radzieckiej) oraz polskiej. Tematykę historii regionu wzbogaca opis rozwoju szkolnictwa

³ Autorka podkreśla celowość takiego podejścia z uwagi *wielką rolę (...) nie tylko w podejściu do badań nad problematyką kontaktów językowych. Jest (...) ona drogowskazem rzetelnego przedstawienia funkcjonujących języków na tym lub innym terytorium z punktu widzenia jego autochtonicznych mieszkańców* (Zebrowska 2019: 35). Z pełnym przekonaniem podzielam tę cenną i prawdziwą uwagę.

podstawowego i średniego na terenie badań. Podczas eksploracji nie zarejestrowano negatywnych nastrojów ludności w stosunku do zmiany języka nauczania z białoruskiego na polski w latach 20. XX w., co świadczy o wysokim wówczas prestiżu polszczyzny. Po II wojnie światowej język wykładowy został zmieniony na białoruski / rosyjski, po czym szkoły białoruskojęzyczne stopniowo likwidowano. Informację o akceptacji przez ludność decyzji urzędników można byłoby zilustrować wypowiedziami mieszkańców ujawniającymi stosunek ludności do tego typu działań, co zwiększyłoby wiarygodność wywodów.

Kluczowym terminem monografii jest określenie *język pogranicza białorusko-polsko-litewskiego*, który na tle innych terminów i pojęć nie został szczegółowo objaśniony (Zebrowska 2019: 17–21). Interpretacja tej definicji jest rozproszona w opracowaniu, a dobrze byłoby te informacje zebrać w jednym miejscu. Jako synonimu autorka używa określenia *mowa Komarowszczyzny*, zapewne nawiązując do koncepcji *mowy pogranicza* Elżbiety Smułkowej i zespołu (Smulkowa 2009 oraz Smulkowa 2011), przejętej później przez Annę Zielińską w opracowaniu *Mowa pogranicza. Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim* (Zielinska 2013). Jest to podobne przesunięcie terminologiczne, jak zastąpienie przez Justynę Straczuk określenia *wielokulturowość* terminem *kultura pogranicza*, rozumianym jako *swoisty układ kulturowy, zespół cech różnego pochodzenia, które wspólnie zebrane stanowią funkcjonalną całość* (Straczuk 2006: 30). A. Żebrowska nie rezygnuje jednak z pojęcia *wielojęzyczności* na rzecz *mowy*, jak A. Zielińska, nie unika wieloznacznego terminu *język* na rzecz *mówienia*, *parole* (pisały o tym m.in. E. Smułkowa i A. Zielińska). Żebrowska pisze:

- swobodnie operują językiem polskim (Zebrowska 2019: 68),
- język polski, który dzisiaj można spotkać jedynie w wymuszonych sytuacjach komunikacyjnych, jak na przykład rozmowa z gośćmi lub księżmi z Polski (Zebrowska 2019: 74–75),
- symboliczną naturę ma również język polski – kolejny system językowy istniejący w Komarowszczyźnie... (Zebrowska 2019: 82)

Tymczasem cytowana wyżej Zielińska konsekwentnie opisuje mówienie po polsku itd.

Autorka pisze o *ściślej korelacji* języka z tożsamością wspólnoty komunikatywnej (Zebrowska 2019: 13) i często tak jest. Naukowcy białoruscy, rosyjscy i niemieccy, określając tożsamość narodową, na pierwszym miejscu stawiają wyznacznik językowy. Wielu polskich historyków, np. Dariusz Tarasiuk, zwraca jednak uwagę na poparcie ludności dla konkretnego ruchu narodowego:

język białoruski, (...) najczęściej nie wiązał się z ich poparciem dla białoruskości, a w wielu wypadkach był nawet połączony z wrogością wobec ruchu białoruskiego. (Tarasiuk 2007: 15)

Na Białorusi także dzisiaj zarówno w środowisku Białorusinów, jak i Polaków język narodowy pełni często funkcję symboliczną, nie będąc środkiem komunikacji, warto o tym pamiętać.

Najważniejszą częścią książki, jak podkreśla sama Anna Żebrowska, jest ostatni rozdział pierwszej części monografii zatytułowany *Mowa Komarowszczyzny w świetle badań dialektologicznych*. Autorka umiejscowiła w nim gwarę mieszkańców okolic Komarowa na mapie dialektów białoruskich oraz opisała wybrane aspekty poszczególnych podsystemów (fonologicznego, morfologicznego, składniowego i słownictwa). Należy podkreślić, że jest to pierwsze tak szczegółowe opracowanie gwar miadziolskich, co jest ogromną zasługą sławistki. Zgodnie z przyjętą metodologią, na niewielkim obszarze wytyczono gęstą siatkę punktów, co pozwoliło uzyskać bardzo dokładne dane o miejscowych cechach gwarowych. Niejednokrotnie podkreślano już wagę szczegółowych badań gwarowych na małych obszarach, np. białoruski dialektolog Juryj Czarniakiewicz w artykule w lubelskich *Studiach Białorutenistycznych* pisał:

Карыстаючыся толькі адным (...) прыкладам можна паказаць, што карты рэгіянальнага Атласа гаворак паўночна-ўсходняй Брэстчыны і Атласа ўкраінскай мовы, якія маюць даволі густую сетку апорных населеных пунктаў на тэрыторыі Брэсцкай вобласці, значна ўдакладняюць даныя, атрыманыя збіральнікамі *Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак*. (Charnyakevich 2021: 356)

Ciekawie, zapewne, wyglądałoby wzbogacenie opracowania danymi statystycznymi, które uwzględniają w swoich badaniach nad polskimi gwarami kresowymi np. Janusz Rieger (Rieger 2014), Halina Karaś (Karas 2017), Julia Domitrak (Domitrak 2018), prowadzonych w bliskim sąsiedztwie terenu eksploracji Anny Żebrowskiej. Zestawienie ilościowe z pewnością wniosłoby więcej precyzji do opisu białoruskiego systemu gwarowego badanego pogranicza, zwłaszcza w przypadku wariantów, na podstawie których można byłoby wskazać formy wychodzące z użycia i te, które mają charakter ekspansywny.

Najbliższy jest mi podsystem morfologiczny gwary⁴. Anna Żebrowska konsekwentnie, jak i w przypadku innych podsystemów, zestawia gwarowy podsystem morfologiczny z białoruskim językiem ogólnym. Jak wynika z wielu prac z zakresu językoznawstwa białoruskiego, kształtowanie się współczesnego języka białoruskiego przebiegało głównie w oparciu o gwary

⁴ Opisałam go w gwarze polskiej w otoczeniu białoruskim (Kozłowska-Doda, J. *Tożsamość, losy i język...*, op. cit.: 283–433).

środkowobiałoruskie (np. Kryvitski 2009: 507–513), dlatego rzeczą naturalną jest, że te odmiany językowe mają wiele cech wspólnych. Ciekawsze, w moim odczuciu, jest porównanie gwar miadziolskich do obu dialektów białoruskich: południowo-zachodniego i północno-wschodniego, co czyni autorka w krótkim podsumowaniu (Zebrowska 2019: 188–189). Interesujące mogło też być zestawienie z polskimi gwarami północnokresowymi i wyróżnienie bardziej ekspansywnych cech białoruskich względem gwar polskich (i / lub odwrotnie). Zresztą autorka często stwierdza wpływy języka polskiego (bez konkretyzacji, czy chodzi o język gwarowy, regionalny, czy ogólny?) na miejscową gwarę białoruską, z czym nie zawsze mogę się zgodzić, np. w przypadku występowania w Msc. lp. końcówki *-e* (*u v`osce, na har`e, u bar`e*) – widziała-bym tu raczej wpływ języka rosyjskiego (*в деревне, на зоры, в бапе*)⁵, w przypadku liczebników 11–19 raczej możemy mówić o przejściu polskiego formantu *-ście* (z akaniem), a nie formy liczebnika, akurat podstawa słowotwórcza liczebnika jest białoruska (z akaniem i ikaniem): *adzinaścia, dvanaścia* itd. (Zebrowska 2019: 143).

Problem wtórnej imperfektyzacji czasowników niedokonanych poruszała większość badaczy polszczyzny północnokresowej. Bibliografia tego zagadnienia znajduje się chociażby w publikacji Haliny Karaś (Karas 2015: 97–121; Karas 2017: 193–213) itd. Problem ten nie został jednakże jednoznacznie rozstrzygnięty: jedni uważają, że formy te przedostały się z języka rosyjskiego (Masojc 2001: 81), inni – że *mogą być archaizmami podtrzymanymi przez wpływ wschodniosłowiański*, głównie białoruski (Karas 2017: 212). Zofia Kurzowa wyraża przekonanie, że ta archaiczna cecha stopniowo zanika (Kurzowa 1993: 276). Wyniki badań Anny Żebrowskiej wskazują jednak, że może być inaczej:

Czasowniki z sufiksem *-ava-* / *-yva-* charakteryzują mowę tak najstarszego i średniego, jak i młodego pokolenia. (Zebrowska 2019: 150)

Analizując swój materiał badaczka nie porusza kwestii wielokrotności (autorka nie odnosi się do prac z polszczyzny kresowej), pisze tylko o różnicy sufiksów: *-ava-* / *-yva-* w gwarze i *-va-* w białoruskim języku ogólnym (Zebrowska 2019: 149–150). Tego typu paralele, jak się wydaje, mogłyby wzbogacić recenzowaną monografię. Niewątpliwie, można to zrobić w kolejnych publikacjach, jak zaznacza autorka w podsumowaniu:

⁵ Autorka podkreśla, że cecha ta jest charakterystyczna dla mowy najstarszych mieszkańców. W niedalekim sąsiedztwie, w rejonie postawskim, istniały od dawna parafie staroobrzędowców (w Apidomach i Ławnikach) (Potashenko 2006: 473). Być może są to dawne wpływy rosyjskie w dialekcie mieszkających w sąsiedztwie staroobrzędowców? Jest molenna staroobrzędowców także w niedalekim w Świrze (Starovercheskiye obshchiny Belarusi 2020). Oczywiście, żeby jednoznacznie wyjaśnić genezę tego zjawiska, należałoby poczynić szczegółowe badania.

Jest to już osobny temat wymagający oddzielnego opracowania, ja natomiast pragnęłam scharakteryzować mowę Komarowszczyzny w sposób ogólny, wskazując jej najistotniejsze cechy i pokazując możliwości funkcjonowania w życiu codziennym. (Zebrowska 2019: 190)

Byłam bardzo ciekawa, jakie końcówki w badanej gwarze białoruskiej mają czasowniki w formie 1 os. lm. czasu teraźniejszego trybu oznajmującego i rozkazującego⁶, ponieważ w komentarzu do tekstów gwarowych udokumentowanych na terenie najbardziej zachodnich gwar środkowobiałoruskich odnotowano:

Націскны канчатак *-мо* у першай асобе множнага ліку ў дзеясловах абвеснага і загаднага ладу: *дамо, прывезьмо, стаімо, дзержымо, прадамо, ямо*. (Kuntsevich & Kurtsova 2009: 497)⁷

Kończówka ta nie została przez autorkę poświadczona w miejscowej gwarze, co również wyróżnia ją wśród innych środkowobiałoruskich.

W zakończeniu tej części A. Żebrowska stwierdza *konwergentny* charakter gwary (Zebrowska 2019: 192–193, pisze o tym także na s. 96–97). Ta konkluzja stanowi pewną sprzeczność z wcześniejszymi stwierdzeniami dotyczącymi potocznego języka rosyjskiego, mianowicie:

Celowo unikam określenia *trasianka* (miejski nienormalizowany język potoczny będący mieszaniną języka białoruskiego i rosyjskiego zarówno pod względem fonetyczno-gramatycznym, jak i leksykalnym), (...). Uważam (...), że w mowie Komarowszczyzny (...) nie występuje, jak bowiem pokazały badania, pierwszeństwo na tym terytorium ma gwara białoruska. *Jest ona zróżnicowana w zależności od pokolenia i preferencji kulturowych rozmówcy, może zawierać mniej lub więcej rusycyzmów, jednak zawsze pozostaje gwarą* [wyróżnienie moje – JKD]. (Zebrowska 2019: 74–75, przypis 13)

Podobnie, w innym fragmencie monografii czytamy:

Prowadząc badania terenowe, spotykałam się z najstarszymi mieszkańcami, którzy swobodnie rozmawiali w języku polskim. W zależności od umiejętności językowych rozmówcy *był to język polski w mniejszym lub większym stopniu interferowany przez język białoruski (rzadko rosyjski), jednak pozostawał językiem polskim wraz z jego wszelkimi cechami znanymi polszczyźnie kresowej* [wyróżnienie moje – JKD]. (Zebrowska 2019: 89)

⁶ Autorka pisze o tym na s. 150–151 oraz 154, podając przykłady: *czyta-im, pisz-ym, pradadz-im i pradadz-iom, dadz-im i dadziom, jadzim i jadziom*.

⁷ Sama zanotowałam w polskiej gwarze kresowej ukształtowanej głównie na substracie białoruskim w rejonie werenowskim liczne formy w tych kategoriach gramatycznych właśnie z końcówką *-mo* (Kozłowska-Doda, J., op. cit.: 404–405, 419).

Jeżeli w odniesieniu do Braślowszczyzny Elżbieta Smułkowa pisze o integracji znajdujących się w kontakcie języków słowiańskich i gwary litewskiej, głównie w odniesieniu do najstarszego pokolenia (por. cytata na s. 96), to Anna Żebrowska rozszerza to stwierdzenie zarówno na pokolenie średnie i młodsze, jak i na kontakty białoruskiego i rosyjskiego oraz polskiego, białoruskiego i rosyjskiego:

Konwergencja dotyczy wszystkich poziomów językowych (fonetycznego, morfologicznego, leksykalnego), (...). Jest obserwowana w każdym pokoleniu mieszkającym na tym terytorium, a jej siła i zróżnicowanie zależą od wielu czynników pozajęzykowych. (Żebrowska 2019: 97)

Warto dodać, że mieszany charakter gwar środkowobiałoruskich, a w pasie tych gwar leży teren badań, jest uwarunkowany historycznie. Autorzy *Dialektologii białoruskiej* Mirosław Jankowiak i Nina Barszczewska zaznaczają:

Genetycznie nie stanowiły one dialektu, powstały nieco później jako efekt nakładania się dwóch mas dialektalnych. Z tego też powodu, w zależności od przyjmowanej metodologii, raz nazywane są przejściowymi, innym razem mieszanymi. Występują w nich cechy obydwu sąsiadujących dialektów). (Jankowiak & Barszczewska 2012: 136)

Być może konwergencja (integracja) języków / gwar znajdujących się w kontakcie dotyczy konkretnego pokolenia lub konkretnej grupy osób, np. pracujących w mieście i przyjeżdżających na weekendy do rodzinnej wsi, młodzieży studenckiej itd. Nie jestem jednak przekonana, że w takim samym stopniu zbliżenie językowe dotyczy pokolenia najstarszego, średniego i młodsze. Zwraca na to uwagę także cytowana przez autorkę E. Smułkowa:

Istotne z językoznawczego punktu widzenia jest stwierdzenie, czy i na ile (w różnych płaszczyznach językowych) owo *mieszane mówienie* zachowuje jeszcze charakter systemowy polski albo białoruski w przekroju pokoleniowym. (Smułkowa 2003: 53)

Chciałam też odnieść się do aspektu czasowego zarówno w zakresie odwoływania się do wcześniejszych publikacji, jak i cytatów pochodzących z rozmów z mieszkańcami. Należy uwzględnić czas powstania poszczególnych opracowań, ponieważ pokolenia, którego mówienie nagrywaliśmy 25 lat temu i określaliśmy jako średnie, dziś jest już pokoleniem najstarszym. Zwłaszcza w przypadku wsi dawniej litewskojęzycznych, gdzie każda kolejna generacja z uwagi

na czynniki ekstralingwistyczne zdradza nieco inny stan mówienia⁸. Zresztą autorka sama pisze o mowie pokolenia starszego, którą charakteryzują dość silne wpływy języka polskiego oraz o gwarze współczesnej [białoruskiej – JKD] o ukierunkowaniu białorusko-rosyjskim (Zebrowska 2019: 15).

Mimo przytoczonych uwag polemicznych recenzowana monografia jest opracowaniem przygotowanym w oparciu o solidną bazę materiałową z terenu wcześniej kompleksowo niebadanego. Tym bardziej, że zrealizowane zostało na odpowiednim poziomie merytorycznym i warsztatowym, z wielką pieczołowitością i dużym zaangażowaniem autorki (także emocjonalnym). Opis zmian językowych jest bardzo trudnym wyzwaniem, w trakcie realizacji którego łatwo o niedopatrzenie. Autorka znakomicie sprostała wyznaczonym celom, a wytyczone plany badawcze mogą zostać podjęte w innych studiach lub przez innych badaczy, co może przyczynić się do rozwiania nakreślonych wątpliwości. Można tylko oczekiwać, że zgromadzony materiał gwarowy zostanie opublikowany oraz poddany bardziej szczegółowemu opisowi (lub przynajmniej umieszczony w wolnym dostępie w internecie). Należy również podkreślić, że nie jest to opracowanie wyłącznie dialektologiczne, ale także socjolingwistyczne, zawierające bogatą dokumentację materiałową, która ujawnia sposób myślenia i świat wartości mieszkańców okolic Komarowa na Miadziolszczyźnie.

REFERENCES

- Banko 2003:** Banko, Mirosław. „Literary Language.” *Poradnia językowa PWN*, 23.06.2003. <http://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/jezyk-literacki;3980.html> (accessed 22.10.2022). [In Polish: Bańko, Mirosław. „Język literacki.” *Poradnia językowa PWN*, 23.06.2003.]
- Charnyakevich 2021:** Charnyakevich, Yuriy. „Admyetnyya lyeksyemy, zvyazanyya z syel’skay i khatnyay haspadarkay (na prykladzye havorak Brestskay voblastsi).” *Studia Bialorutenistyczne*, no 15 (2021): 349–362. DOI: <http://dx.doi.org/10.17951/sb.2021.15.349-362>. [In Belarusian: Чарнякевіч, Юрый. „Адметныя лексемы, звязаныя з сельскай і хатняй гаспадаркай (на прыкладзе гаворак Брэсцкай вобласці).” *Studia Bialorutenistyczne*, nr 15 (2021): 349–362.]
- DABM 1963:** Avanyesaw, Ruben & Kandrat Krapiva & Yuzefa Matskyevich, eds. *Dyyalyektalahichny atlas byelaruskay movy*. Vol. 1: *Ustupnyya artykuly, davyedachnyya materyaly, kamyentaryi da kart*. Minsk: Vydavyyetstva Akademii Navuk BSSR, 1963. [In Belarusian: Аванесаў, Рубэн & Кандрат Крапіва & Юзэфа Мацкевіч, рэд. *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*. Т. 1: *Уступныя артыкулы, даведачныя матэрыялы, каментарыі да карт*. Мінск: Выдавецтва Акадэміі Навук БССР, 1963.]

⁸ Miałam okazję obserwować takie zjawisko podczas badań terenowych na Werenowszczyźnie (Kozłowska-Doda, J., op. cit.: 91).

- Domitrak 2017:** Domitrak, Julia. „Adaptation of Belorussian and Russian Affixes in Polish Dialects of Braslaw Region.” *Slavia Orientalis*, vol. LXVI, no 3 (2017): 545–563. [In Polish: Domitrak, Julia. „Adaptacja formantów białoruskich i rosyjskich w polszczyźnie brasławskiej.” *Slavia Orientalis*, t. LXVI, nr 3 (2017): 545–563.]
- Domitrak 2018:** Domitrak, Julia. „Use of Text Corpus in the Vocabulary and Word-Formation Studies (in Terms of Polish Dialects in Braslaw Region).” In: Wierzbicka-Piotrowska, Elzbieta, ed. *Dialog pokolen w języku i językoznawstwie*. Warsaw: Elipsa, 2018: 91–104. [In Polish: Domitrak, Julia. „Wykorzystanie korpusu tekstów w badaniach słownictwa i słotwórstwa gwarowego (na przykładzie polszczyzny brasławskiej).” W: Wierzbicka-Piotrowska, Elzbieta, red. *Dialog pokoleń w języku i językoznawstwie*. Warszawa: Elipsa, 2018: 91–104.]
- Domitrak 2019:** Domitrak, Julia. „Naming Young Creatures in Polish Dialects of the Braslaw Region – a Tension between the Native and the Borrowed Forms.” *Prace Filologiczne*, vol. LXXIII (2019): 67–90. DOI: <https://doi.org/10.32798/pf.484>. [In Polish: Domitrak, Julia. „Nazwy istot młodych w gwarach polskich na Brasławszczyźnie – konkurencja form rodzimych i zapożyczonych.” *Prace Filologiczne*, t. LXXIII (2019): 67–90.]
- Engelking 2012:** Engelking, Anna. *Kolchoznicy. Antropologiczne studium tożsamości wsi białoruskiej przełomu XX i XXI wieku*. Torun: UMK, 2012. [In Polish: Engelking, Anna. *Kołchoźnicy. Antropologiczne studium tożsamości wsi białoruskiej przełomu XX i XXI wieku*. Toruń: Wydawnictwo UMK, 2012.]
- Getka 2018:** Getka, Joanna. „Belarusian Language of the 18th Century – Research Postulates.” *Studia Białorutenistyczne*, no 12 (2018): 177–190. DOI: <http://dx.doi.org/10.17951/sb.2018.12.177-190>. [In Russian: Getka, Joanna. „Белорусский язык XVIII в. – исследовательские постулаты.” *Studia Białorutenistyczne*, nr 12 (2018): 177–190.]
- Getka 2020:** Getka, Joanna. „A Discontinuation or a Preservation of the (Old) Belarusian Writing Tradition in the 18th Century? Contributions to the Discussion on the Development of the Literary Belarusian Language as Applied to Publications of the Basilian Printing Oices in Supraśl and Vilnius.” *Studia Białorutenistyczne*, no 14 (2020): 279–295. DOI: <http://dx.doi.org/10.17951/sb.2020.14.279-295>. [In Polish: Getka, Joanna. „Przerwanie czy przetrwanie (staro)białoruskiej tradycji piśmienniczej w XVIII wieku? Przyczynki do dyskusji nad rozwojem literackiego języka białoruskiego na materiale wydań bazylińskich drukarni z Supraśla i Wilna.” *Studia Białorutenistyczne*, nr 14 (2020): 279–295.]
- Golachowska 2012:** Golachowska, Ewa. *Jak mówić do Pana Boga? Wielojęzyczność katolików na Białorusi na przełomie XX i XXI wieku*. Warsaw: SOW, 2012. [In Polish: Golachowska, Ewa. *Jak mówić do Pana Boga? Wielojęzyczność katolików na Białorusi na przełomie XX i XXI wieku*. Warszawa: SOW, 2012.]
- Jankowiak & Barszczewska 2012:** Jankowiak, Mirosław & Nina Barszczewska. *Belarusian Dialectology*. University of Warsaw Press, 2012. [In Polish: Jankowiak, Mirosław i Barszczewska, Nina. *Dialektologia białoruska*. Warszawa: UW, 2012.]

- Karas 2015:** Karas, Halina. "Wtorne formy iteratywne w polszczyźnie na Litwie na pograniczu litewsko-lotewsko-białoruskim." In Falinska, Barbara & Halina Karas, eds. *Studia Gwaroźnawcze 2: Z zagadnien leksyki i slowotworstwa*. Lomza: Lomzynskie Towarzystwo Naukowe, 2015: 97–121. [In Polish: Karaś, Halina. „Wtórne formy iteratywne w polszczyźnie na Litwie na pograniczu litewsko-lotewsko-białoruskim.” W: Falińska, Barbara & Halina Karaś, red. *Studia Gwaroźnawcze 2: Z zagadnień leksyki i słowotwórstwa*. Łomża: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe, 2015: 97–121.]
- Karas 2017:** Karas, Halina. *Jezyk polski pogranicza litewsko-lotewsko-białoruskiego w swietle frekwencji cech językowych*. Warsaw: Faculty of Polish Studies of the University of Warsaw, 2017. [In Polish: Karaś, Halina. *Język polski pogranicza litewsko-lotewsko-białoruskiego w świetle frekwencji cech językowych*. Warszawa: Wydział Polonistyki UW, 2017.]
- Kryvitski 2003:** Kryvitski, Alyaksandr. *Dialectology of Belarusian Language*. Minsk: Vysheyshaya shkola, 2003. [In Belarusian: Крывіцкі, Аляксандр. *Дыялекталогія беларускай мовы*. Мінск: Вышэйшая школа, 2003.]
- Kryvitski 2009:** Kryvitski, Alyaksandr. "Byelaruskaya natsyyanalnaya movatvorchasts i syarednyaya (Tsentral'naya) dyalyektnaya zona byelaruskay movy." In Kuntsevich, Lyubow & Vyeranika Kurtsova, eds. *Khrestamatyya pa byelaruskay dyalyektalohii. Tsentral'naya zona*. Minsk: Byelaruskaya navuka, 2009: 507–513. [In Belarusian: Крывіцкі, Аляксандр. „Беларуская нацыянальная моватворчасць і сярэдняя (Цэнтральная) дыялектная зона беларускай мовы.” У: Кунцэвіч, Любоў & Вераніка Курцова, рэд. *Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона*. Мінск: Беларуская навука, 2009: 507–513.]
- Kuntsevich & Kurtsova 2009:** Kuntsevich, Lyubow & Vyeranika Kurtsova, eds. *Khrestamatyya pa byelaruskay dyalyektalohii. Tsentral'naya zona*. Minsk: Byelaruskaya navuka, 2009. [In Belarusian: Кунцэвіч, Любоў & Вераніка Курцова, рэд. *Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона*. Мінск: Беларуская навука, 2009.]
- Kurzowa 1993:** Kurzowa, Zofia. *Jezyk polski Wilenszczyzny i kresow polnocno-wschodnich XVI–XIX w.* Warsaw–Kraƙow: PWN, 1993. [In Polish: Kurzowa, Zofia. *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XIX w.* Warszawa–Kraƙów: PWN, 1993.]
- LABNH 1993–1998:** Biryła, Makalay & Yuzefa Matskyevich, eds. *Lyeksichny atlas byelaruskikh narodnykh havorak*. Vol. 1–5. Minsk: Ministerstva finansaw Respubliki Belarus. Kamitet dzyarzhawnykh znakaw, 1993–1998. [In Belarussian: Бірыла, Макалай & Мацкевіч, Юзэфа (рэд.). *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак*. Т. 1–5. Мінск: Міністэрства фінансаў Рэспублікі Беларусь. Камітэт дзяржаўных знакаў, 1993–1998.]
- Masojc 2001:** Masojc, Irena. *Regional Features of the Grammatical System of the Cultural Modern Polish Language in the Wilno Region*. Warsaw University Press, 2001. [In Polish: Masojć, Irena. *Regionalne cechy systemu gramatycznego współczesnej polszczyzny kulturalnej na Wileńszczyźnie*. Warszawa: UW, 2001.]
- Matskyevich 1979–1986:** Matskyevich, Yuzefa, ed. *Slownik byelaruskikh havorak pawnochnazakhodnyay Byelarusi i yaye pahranichcha*. Vol. 1–5. Minsk: Navuka i tekhnika, 1979–1986. [In Belarusian: Мацкевіч, Юзэфа, рэд. *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*. Т. 1–5. Мінск: Навука і тэхніка, 1979–1986.]
- Myatsyelskaya 1990:** Myatsyelskaya, Yewdakiya, ed. *Slownik havorak tsentralnykh rayonaw Byelarusi*. Vol. A–P. Minsk: Univyersitetskaye, 1990. [In Belarusian: Мяцельская, Еўдакія, рэд. *Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі*. Т. А–П. Мінск: Універсітэцкае, 1990.]

- Potashenko 2006:** Potashenko, Grigoriy. *Old Believers in Lithuania. Second Half of the 17th – Early 19th Centuries: Research, Documents and Materials*. Vilnius, Aidai, 2006. [In Russian: Поташенко, Григорий. *Староверие в Литве. Вторая половина XVII – начало XIX вв. Исследования, документы и материалы*. Вильнюс: Aidai, 2006.]
- Rieger 2014:** Rieger, Janusz. *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Bralawszczyźnie*. Warsaw: Sub Lupa, 2014. [In Polish: Rieger, Janusz. *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Bralawszczyźnie*. Warszawa: Sub Lupa, 2014.]
- Smulkowa 2003:** Smulkowa, Elzbieta. “Badanie pograniczy językowych – uwagi metodologiczne.” In Sierociuk, Jerzy, ed. *Gwary dzis 2. Regionalne słowniki i atlasy gwarowe*. Poznan University Press, 2003: 45–55. [In Polish: Smułkowa, Elżbieta. „Badanie pograniczy językowych – uwagi metodologiczne.” W: Sierociuk, Jerzy, red. *Gwary dziś 2. Regionalne słowniki i atlasy gwarowe*. Poznań: UAM, 2003: 45–55.]
- Smulkowa 2009:** Smulkowa, Elzbieta. “Uwagi o słownictwie dwujęzycznych mieszkańców Bralawszczyzny i sposobie jej prezentowania.” In Smulkowa, Elzbieta, ed. *Bralawszczyzna. Pamięć i współczesność*. Vol. II: *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik bralawski)*. Warsaw University Press, 2009: IX–XVII. [In Polish: Smułkowa, Elżbieta. „Uwagi o słownictwie dwujęzycznych mieszkańców Bralawszczyzny i sposobie jej prezentowania.” W: Smułkowa, Elżbieta, red. *Bralawszczyzna. Pamięć i współczesność*. Tom II. *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik bralawski)*. Warszawa: UW, 2009: IX–XVII.]
- Smulkowa 2011:** Smulkowa, Elzbieta. “Wprowadzenie.” In Smulkowa, Elzbieta, ed. *Bralawszczyzna. Pamięć i współczesność*. Vol I: *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadcstwo mieszkańców*. Warsaw University Press, 2011: 7–13. [In Polish: Smułkowa, Elżbieta. „Wprowadzenie.” W: Smułkowa, Elżbieta, red. *Bralawszczyzna. Pamięć i współczesność*. Tom I. *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadcstwo mieszkańców*. Warszawa: UW, 2011: 7–13.]
- Starovercheskiye obshchiny Belarusi 2020:** “Old Believer Communities of Belarus. List of Settlements in Belarus in which There Were Communities Adhering to the Ancient Orthodox Rules”, 14.09.2020. <http://edinoslavie.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=1137> (accessed 25.10.2022). [In Russian: *Староверческие общины Беларуси. Список населенных пунктов Беларуси в которых были общины, придерживающиеся древлеправославных правил*, 14.09.2020.]
- Straczuk 2006:** Straczuk, Justyna. *Cmentarz i stol. Pogranicze prawoslawno-katolickie w Polsce i na Bialorusi*. Wrocław University Press, 2006. [In Polish: Straczuk, Justyna. *Cmentarz i stół. Pogranicze prawoslawno-katolickie w Polsce i na Białorusi*. Wrocław: UWr, 2006.]
- Tarasiuk 2007:** Tarasiuk, Dariusz. *Miedzy nadzieja a niepokojem. Dzialalnosc spoleczno-kulturalna i polityczna Polakow na wschodniej Bialorusi w latach 1905–1918*. Lublin: UMCS Press, 2007. [In Polish: Tarasiuk, Dariusz. *Między nadzieją a niepokojem. Działalność społeczno-kulturalna i polityczna Polaków na wschodniej Białorusi w latach 1905–1918*. Lublin: UMCS, 2007.]
- Tsykhun 2012:** Tsykhun, Hyenadz. *Vybranyya pratsy: byelarusistyka, slavistyka, arealnaya lnhvistyka*. Minsk: Byelaruskaya navuka, 2012. [In Belarusian: Цыхун, Генадзь. *Выбраныя працы: беларусістыка, славістыка, арэальная лінгвістыка*. Мінск: Беларуская навука, 2012.]
- Tsykhun 2018:** Tsykhun, Hyenadz. *Prastora movy. Mounyia suviazi. Historyia slou: Vybranyia pratsy*. Minsk: Belarускаia navuka, 2018. [In Belarusian: Цыхун, Генадзь. *Прастора мовы. Моўныя сувязі. Гісторыя слоў: Выбраныя працы*. Мінск: Беларуская навука, 2018.]

- Zhydovich 1970–1977:** Zhydovich, Maryya, ed. *Materyyaly dlya slownika minka-maladzyechanskikh havorak*. Vol. 1–3. Minsk: BDU, 1970–1977. [In Belarusian: Жыдовіч, Марыя, рэд. *Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак*. Т. 1–3. Мінск: БДУ імя У. Леніна, 1970–1977.]
- Zielinska 2013:** Zielinska, Anna. *Mowa pogranicza. Studium o jezykach i tozsamosciach w regionie lubuskim*. Warsaw: SOW, 2013. [In Polish: Zielińska, Anna. *Mowa pogranicza. Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2013.]
- Zebrowska 2019:** Zebrowska, Anna. *Komarovschina. The Language of the Belarusian-Polish-Lithuanian Borderland*. Poznan University Press, 2019. DOI: [10.14746/amup.9788323236955](https://doi.org/10.14746/amup.9788323236955). [In Polish: Żebrowska, Anna. *Komarowszczyzna. Język pogranicza białorusko-polsko-litewskiego*. Poznań: UAM, 2019.]

JADWIGA KOZŁOWSKA-DODA, DR HAB., PROF. UMCS

Maria Curie-Skłodowska University in Lublin

 <https://orcid.org/0000-0001-7567-178X>